Харисова Чулпан Мухаррамовна
Мозаффарова Чулпан Сәлимҗановна
Казан (Идел буе) федераль университеты, Казан

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ САН СҮЗ ТӨРКЕМЕНЕҢ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

В статье рассматриваются некоторые особенности имен числительных современного татарского литературного языка: ограниченность лексического состава, графическое многообразие, специфические особенности всех пяти лексико-грамматических подгрупп, тесная взаимосвязь с другими частями речи татарского языка, специфическое место числительных в системе словообразования.

Ключевые слова: *числительное, части речи, субстантивация.*

Some features of numerals of modern Tatar literary language are discussed in this article. They are: the limitations of lexical composition, graphic variety, and specific characteristics of all five lexical and grammatical subgroups, and a close relationship with other parts of speech of the Tatar language, a specific place of numerals in word-formation system.

Key words: *Numeral, parts of speech, substantivizationl.*

Татар телендә шактый элек-электән аерым лексик-грамматик төркемнәргә оешкан сүзләр, ягъни сүз төркемнәре бар. Алар арасындасаннар башка сүз төркемнәреннән байтак үзенчәлекләре белән аерылып торалар [Татарская, 2002; Хисамова, 2006].

Хәзерге татар әдәби телендә лексик-грамматик мәгънәсе буенча саннар предметның микъдарын, исәбе буенча билгесен белдерә: *биш* (китап), *ун* (студент), *ике* (ай) һ.б. Саннар предметның induction сналу тәртибен, чамалап санауны яки төгәл булмаган якынча исәбен һ.б. мәгънәләрне дә белдереп килә.

Саннар абстракт мәгънәдә дә кулланыла ала. Бу вакытта аларның саналмышы ягъни алар ачыклап килгән исеме булмый. Мондый саннар математик гамәлләр эшләгәндә кулланыла: *Җиде җидең – кырык тугыз.*

Морфологик билгеләре буенча саннар – исемне ачыклап килгәндә төрләнми торган сүз төркеме. Әгәр саналмышы төшеп калса яки сан белән саналмышның урыннары алышына икән, исемләшә һәм килеш, тартым белән төрләнеп, берлек яки күплек сан формаларында кулланылырга да мөмкин: *Кырык бернең җәе искә төшә. (Р.Гаташ) Августның унберендә яңгыр яуды. (Н.Фәттах)*

Татар телендә саналмышның гадәти кулланылу формасы – берлек сан. Мәсәлән, *Шушы авылдан чыгып киткән унике ир-егет кире әйләнеп кайтмады. (М.Хәбибуллин)* Саналмышның күплек санда кулланылуы чама мәгънәсен белдерә: *Ул кырык яшьләрдә иде.*

Синтаксик яктан караганда, саннар төрле-төрле җөмлә кисәкләре булып килә: исемне ачыкласа, аергыч *(Язуны ул беренче класстан ук яратмады. (М.Мәһдиев);* фигыльне ачыклап, хәл *(Бер карадым күзләреңә, икенче – йөрәгеңә. (Җыр)* була. Абстракт саннар буларак, ия яки хәбәр составында да килә: *Биш бишең –егерме биш.*

Телебездәге саннар еш кына саналмыш белән бер җөмлә кисәге итеп тә карала. Бу вакытта сөйләүченең әйтелгән җөмләдән белергә теләгән яңалыгы зур роль уйный: *Г. Тукай 1886 нчы елда(кайчан?) туган* җөмләсендәге билгеләнгән сүзләр (сан белән саналмыш) вакыт хәле дип күрсәтелә; *Кайсы елда туган?* соравы белән санаергыч итеп билгеләнә.

Традицион рәвештә татар телендәге саннар берничә төркемчәгә бүленә. Алар башка сүз төркемнәре арасында түбәндәге үзенчәлекләре белән аерылыптора:

1. Лексик составы шактый чикле, алынма сүзләр белән бергә барлыгы 3-4 дистә тирәсе сүздән гыйбарәт.
2. Язылышы ягыннан да аерыла: аларны берничә төрле – сүзләр белән дә, гарәп һәм Рим цифрлары белән язу да–гадәти күренеш.
3. Сан төркемчәләре шактый күп булса да, аларның һәрберсенә хас булган аермалы билгеләре – үзенчәлекләре бар. Түбәндә шуларның кайберләре санала.

Микъдар саны предметның төгәл исәбен, микъдарын белдерә. Аның махсус кушымчалары юк, нуль формада куланыла һәм башка төркемчәләрне ясау өчен нигез булып тора.

Рус теленнән аермалы буларак, татар телендәге өлеш саннары яки вакланмалы саннар да микъдар саннарына кертеп өйрәнелә. Телебездә вакланмалы санның санаучысы баш килеш, ә ваклаучысы чыгыш килеше формасында әйтелә: *өчтән ике, биштән бер.* Бу саннар *өлеш, кисәк, ярым, чирек, ярты* һ.б.ш.сүзләр белән бер бөтен тәшкил итә: *Халыкның бер өлеше өйләренә таралырга ашыкмады. (И.Гази)*

Тәртип саны предметның саналу тәртибе буенча билгесен белдерә, махсус кушымчалары бар: *-ынчы, -енче; -нчы, -нче: тугыз-ынчы, сигез-енче, алты-нчы, ике-нче.*

Тәртип саннары башка төркемчәләр арасында, саналмышсыз килеп, җайлы гына исемләшә алулары белән аерылып тора: *Быел хәтта өченчегә күчкәннәрне дә чакырганнар: әшкә чакырганнар иде. (Р.Хәмид)* Бу яктан алар асыл сыйфатларга бик якын тора, хәтта еш кына *беренче, икенче* сүзләре *алдынгы, башка* сыйфатлары мәгънәләрен дә белдереп килә: *Әлфия группада беренче (алдынгы) студент. Җыелыш турында икенче (башка) фикер әйтүче булмады.*

Бүлем *саны* предметларны тигез төркемнәргә яки кисәкләргә бүлүне белдерә. Алар *-ар, -әр, -р; -шар, -шәр* кушымчалары белән формалаша: *ун-ар, сигез-әр; алты-шар, җиде-шәр.*

Бу саннар да, исемне ачыклап, аергыч, фигыльләрне ачыклаганда, хәл була: *Элегрәк рейста өчәр көн йөриләр иде. (Г.Әпсәләмов)* Саналмышы төшеп калганда, җөмлә эчендә исемләшә дә ала: *Бүген каитапханәгә яңа китаплар кайтты. Безгә дә икешәрне бирделәр.*

Кызганычка каршы, соңгы елларда сөйләгәндә кайбер бүлем саннарын дөрес әйтмәү очраклары ешайды: *берәр* урынына *берешәр, өчәр* урынына *өчешәр* дип әйтү инде гадәти күренешкә әйләнеп бара. Искә төшерик: тартык авазларга тәмамланган тамырга сузык аваздан башланган кушымча ялгана: *бер-әр, ике-шәр*, *өч-әр.* Әлеге норманы бозу сөйләмебезне кирәкмәгән формалар белән чүпли, аны булдырмаска кирәк.

Чама саны предметларның чама белән әйтелгән яки якынча исәбен белдерә. Саннарның башка төркемчәләреннән аермалы буларак, алар формаларының күп төрле булуы, төгәл булмаган исәпне белдереп килүләре белән аерылып тора. Телебездә чама саннары синтетик һәм аналитик формаларда кулланыла [Харисова, 2010: 48; Харисова, 2014: 82]:

а) синтетик формалар *-лап,-ләп; -лаган,-ләгән;* зур урынлы саннарда *-ларча,-ләрчә; -нарча,-нәрчә* кушымчалары белән белдерелә: *алты-лап, җиде-ләп; ун-лаган, йөз-ләгән; йөз-ләрчә, миллион-нарча. Равил башыннан йөзләрчә, меңнәрчә хәлләр үтте. (В.Нуруллин)*

ә) аналитик формалар сан яки саналмышның күплектә кулланылуы белән *(Сәгать бишләрдә кайтам)* күрсәтелә*;*

б) *якын, тирәсе, чамасы, артык* сүзләре белән килгән саннар да предметның чамалап әйтелгән исәбен белдерә: *Ул көннән соң инде егерме елдан артык гомер узды. (В.Нуруллин)*

в) янәшә торган саннарның кабатланып (парланып) килүе дә чама мәгънәсен белдерә: *Дәрестә алты-җиде укучы җавап бирде.*

Җыю саны предметларның җыйма исәбен белдерә. Ул *-ау, -әү* кушымчалары белән формалаша: *алтау, берәү.* Гадәттә, җыю саннары дистә эчендәге саннардан ясала һәм кулланыла, ә зур урынлы саннардан ясалганнары очрамый диярлек.

Төркемчәләр арасында татар телендә җыю саннары саналмышсыз кулланылалар, чөнки алар бер төрдән булган предметларның исәбе буенча җыелмасын – җыйма исәбен белдерәләр. Алар еш кына килеш һәм тартым кушымчалары белән дә кулланылалар: *Бүлмәгә өч кыз килеп керде. Өчәвенең дә кулында китап.*

Җыю саннарының тагын бер үзенчәлеге шунда: аларҗөмләдә иядән соң килеп, җыйнак аныклагыч буларак та кулланылалар: *Университетны тәмамлагач, алар дүртәү авылга китте.*

4.Телебездәге саннар башка сүз төркемнәре белән тыгыз мөнәсәбәттә яши. Бу бәйләнеш түбәндәгеләрдә күренә:

Саннар исемләшә ала, бу вакытта алар килеш, тартым һәм сан кушымчалары белән кулланыла: *Беребезгә беребез ничек охшаганбыз... (Һ.Такташ)*

Бер, берәр һәм *берәү* сүзләре билгесезлекне белдерә ала: *Урамда бер кеше (берәү) җырлый.*

Бер сүзе инкарь кисәкчәсе урынында килә: *Ул китабына бер дә карамый.*

Бер сүзе тезүче теркәгечнең бүлүчесе урынында килә: *Урамдагы трамвай тавышы бер акрынаеп, бер көчәеп ишетелә иде. (Г.Әпсәләмов)*

5. Телебездәге саннар сүз ясалышы системасында аерым урын алып торалар. Шунысы кызык: алар башка сүз төркемнәрен ясауда катнашсалар да (*бервакыт, бертуктаусыз,берләшү, икеләнү),* үзләре – саннар – һәрвакыт саннардан гына ясала: *биш-алты, егерме өч, унбиш.*

Әдәбият

Харисова, Ч.М. Татар теле. Морфология: Югары уку йортлары өчен дәреслек / Ч.М. Харисова. – Казан: Мәгариф, 2010. – 128 б.

Харисова, Ч.М. Татарский язык: справочник / Ч.М. Харисова. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2014. – 191 с.

Татар грамматикасы. Морфология. II том. – Казан: «ИНСАН ФИКЕР», 2002. – 448 б.

Хисамова, Ф.М. Татар теле морфологиясе / Ф.М. Хисамова. – Казан: Мәгариф, 2006. – 335 б.

Хисамов Олег Ришатович

Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ, Казань

ИЗ ОПЫТА СОЗДАНИЯ ЭЛЕКТРОННОЙ КАРТОТЕКИ ТОПОНИМОВ РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН

Статья посвящена обзору топонимической системы Республики Татарстан. Автор пишет о создании электронной картотеки топонимов РТ.

Ключевые слова: *топоним, топонимия Татарстана, электронный каталог топонимов.*

The article is devoted to the review of the toponymic system of the Republic of Tatarstan. The author explains about creation of electronic file of toponyms of the Republic of Tatarstan.

Key words: *the toponym, the toponymy of Tatarstan, the electronic file of toponyms.*

Географические названия относятся к числу важнейших памятников культуры. Созданные на разных языках, в разное время, они отражают всю